

УДК 347.65

О. Л. ЗАЙЦЕВ,

кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри охорони інтелектуальної власності, цивільного права та процесу
навчально-наукового інституту права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ

МЕЖІ ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВ СУБ'ЄКТАМИ СПАДКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

Проведено порівняння конструкцій «межі здійснення прав суб'єктами спадкових відносин» із конструкціями «прийняття спадщини» та «відмова від прийняття спадщини».

Із прийняттям Цивільного кодексу (далі – ЦК) України перед науковцями і практичними працівниками постала низка проблем щодо застосування радикально змінених норм спадкового права, зокрема закріплення способів та меж здійснення прав суб'єктами спадкових відносин. Тематика даної статті тісно пов'язана з важливими науковими й практичними завданнями пошуку, апробації меж здійснення прав суб'єктами спадкових відносин.

Аналізуючи наукову літературу з даної теми, ми спираємося на загальні дослідження й публікації провідних учених-цивілістів О. С. Йоффе, О. А. Підопригори, Е. О. Харитонova, Є. М. Орача, Б. Й. Тищика, у яких окреслено шляхи вирішення проблеми меж здійснення прав суб'єктами спадкових відносин заповідача. Однак варто зазначити, що наукових праць, безпосередньо присвячених межах здійснення прав суб'єктами спадкових відносин, останнім часом не публікувалося, а відтак визначення меж здійснення прав суб'єктами спадкових відносин залишається проблемою, дотепер не вирішеною.

Головна **мета** статті – узагальнення існуючих точок зору науковців щодо меж здійснення прав суб'єктами спадкових відносин. Методологічне завдання – урахування історичного розвитку приватного права для цивільного права України, адже наша стаття продовжує низку праць щодо прав суб'єктів спадкових відносин у сучасному законодавстві України.

Новизна статті полягає в подальшому дослідженні та порівнянні конструкції «межа здійснення прав суб'єктами спадкових відносин», котра має використовуватися як категорія, що характеризує виключно спосіб волевиявлення, та конструкції «прийняття спадщини» та «відмова від прийняття спадщини», як автономну класифікаційну одиницю у системі дій спадкоємців.

Незважаючи на те що в даний час термін «межі здійснення цивільних суб'єктивних прав» широко застосовується у правовій літе-

ратурі та ґрунтується на положеннях цивільного законодавства (ст. 13 ЦК України), питання щодо його сутності вирішується в науці неоднозначно.

Значний внесок у розроблення питання про межі здійснення цивільних прав був зроблений В. П. Грибановим. Він відзначав, що межі є невід'ємною властивістю будь-якого суб'єктивного цивільного права, бо за відсутності таких меж право перетворюється на свою протилежність – свавілля і тим самим взагалі перестає бути правом [1, с. 22]. Учений розрізняв межі права, визначені тими можливостями, які становлять його зміст, і межі здійснення права. На його думку, зміст суб'єктивного цивільного права включає в себе лише можливу поведінку управомоченої особи, тоді як здійснення права є здійсненням реальних, конкретних дій, пов'язаних із перетворенням цієї можливості на дійсність. Тому співвідношення між поведінкою, що становить зміст суб'єктивного права, і поведінкою, що становить зміст здійснення права, є насамперед співвідношенням між можливістю і дійсністю. Зазначене співвідношення може бути представлено і як об'єктивне (зміст суб'єктивного права завжди визначений законом), і суб'єктивне (процес реалізації права завжди має вольовий характер), а також як загальне (визначаючи зміст суб'єктивних цивільних прав, закон регламентує їх як загальний тип поведінки, дозволеного управомоченій особі) і конкретне (процес здійснення права – це завжди визначений, конкретний вид реальних дій управомоченої особи, що впливає з особливостей конкретного випадку). При цьому як межі суб'єктивного права, визначені можливостями, що входять у його зміст, так і межі здійснення цього права визначені законом [1, с. 44–45].

М. О. Стефанчук також розрізняє «межі права» та «межі здійснення права». Так, під поняттям «межі права» науковець розуміє всі ті можливості, які особа здатна для себе набути

у зв'язку із юридичним закріпленням її прав, а під «межами здійснення права» – передбачені актами цивільного законодавства чи правочинним способи, якими уповноважена особа може набути ті можливості, що містяться в юридичному закріпленні таких прав [2, с. 7].

З цього приводу існують й інші точки зору. Так, М. М. Агарков, справедливо відзначаючи, що межі цивільних прав слід шукати насамперед у законі, разом із тим пов'язував їх тільки із змістом права [3, с. 366]. Услід за І. А. Покровським [4, с. 118] учений уважав доцільним законодавчу заборону так званої шикани (здійснення власного права з винятковою метою завдати шкоди іншому), в той же час недопущення шикани він розглядав як межу цивільного права (межу, яка визначається його змістом), але не межею його здійснення.

Прихильниками вказаного підходу є й М. М. Малєйна, яка відзначала, що правильніше вважати, що межі суб'єктивного цивільного права одночасно є й межами його здійснення. Реалізуючи суб'єктивне право, слід виходити з його змісту, сутності, діяти в межах цього права [5, с. 339].

Правильною ми вважаємо позицію В. П. Грибанова та його прихильників, які виділяли поняття меж здійснення цивільних прав. Дійсно, суб'єктивне право є мірою можливої поведінки особи. Його зміст становлять певні юридичні можливості, надані суб'єкту (повноваження). Здійсненням суб'єктивного цивільного права є реалізація уповноваженою особою можливостей, передбачених у змісті цього права. Саме визначення права як «міри» дозволеної поведінки особи приводить до думки про те, що така поведінка не безмежна. Будь-яке суб'єктивне право має свої межі.

Крім того, учені висловлювали також думку про необхідність відмежування меж та обмежень здійснення цивільних прав. Так, Є. О. Мічурін відзначає, що межі здійснення цивільних прав встановлюють загальні орієнтири для особи, яка, здійснюючи свої права, не повинна завдавати шкоди іншим особам та довіллю їй мусить здійснювати свої права в межах закону. З урахуванням таких меж встановлюються обмеження окремих прав, що ускладнюють їх здійснення. Обмеження впливають на можливість здійснення окремих суб'єктивних цивільних прав через правове регулювання й ускладнюють можливість їх здійснення в суспільних інтересах чи заради прав інших осіб [6].

Таким чином, межі здійснення суб'єктивних цивільних прав, що визначені у ст. 13

ЦК України, за своїм характером є універсальними, загальними й поширюються на всі суб'єктивні права без будь-яких винятків. Обмеження, у свою чергу, – це відповідні заборони щодо здійснення конкретного суб'єктивного права, які встановлюються в рамках меж здійснення суб'єктивних прав.

Для подальшого розгляду питання про межі здійснення спадкових прав осіб мають значення такі межі здійснення цивільних прав, виділені в правовій літературі: суб'єктивні (визначені рамками цивільної дієздатності суб'єкта права); часові (в законі можуть бути встановлені терміни здійснення певних прав); межі, що визначаються залежно від способу здійснення права.

Отже, реалізація заповідальних прав здійснюється фізичною особою шляхом учинення юридично значущого діяння (в основному дії) – складання заповіту. Оскільки заповіт – це правочин, то до правовідносин щодо складання та виконання заповіту застосовуватиметься глава 16 ЦК України як загальна норма лише в тому обсязі, в якому вона не суперечить спадковим правовідносинам. Тому відповідно до ст. 203 ЦК України зміст заповіту (правочину) не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також моральним засадам суспільства. Отже, до заповідальних розпоряджень слід застосовувати ті ж самі вимоги.

Межі щодо способів здійснення права на заповіт (тобто межі щодо способів здійснення заповідальних розпоряджень) визначені законом. Обмеження щодо здійснення заповідальних прав визначаються відповідно до обмежень щодо здійснення правочинів в тій мірі, що не суперечить спадковим відносинам, зокрема шляхом встановлення нотаріальної (чи привітряної до неї) форми заповіту, встановлення положень про те, що заповідальні розпорядження не повинні суперечити закону та моральним засадам суспільства, а також дотримання інших вимог, передбачених законодавством, що не порушує свободу заповіту.

Суб'єктні межі здійснення прав заповідачем визначаються цивільною дієздатністю особи-заповідача та визначені в законі. Так, відповідно до ст. 1234 ЦК України право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Щодо строку здійснення заповідальних прав, то необхідно відзначити, що право на заповіт за своєю сутністю є безстроковим. При цьому необхідно також відзначити, що право на заповіт, як і будь-яке суб'єктивне цивільне право, складається не лише з права на власні дії

(тобто можливість обрання того чи іншого способу поведінки), права на чужі дії, а й з можливості використання відповідних способів захисту порушених прав, при цьому строки позовної давності матимуть обмежений у часі характер.

Таким чином, узагальнюючи наведене, визначимо межі здійснення суб'єктивних прав заповідачем, які полягають у законодавчо визначених межах (ст. 13 ЦК України) здійснення уповноваженою особою (ст. 1234 ЦК України) права щодо розпорядження власним майном на випадок смерті, яке обмежене вимогою щодо здійснення правочинів (тією мірою, що не суперечить спадковим правовідносинам).

При розгляді меж здійснення права на прийняття спадщини (або відмови від прийняття спадщини) слід розглянути часові межі їх здійснення. У змісті суб'єктивного права на прийняття спадщини (або відмови від прийняття спадщини) містяться тільки дві можливості: прийняти спадщину або відмовитися від неї. Отже, часові межі здійснення права на прийняття спадщини (або відмови від прийняття спадщини) визначаються строком, протягом якого спадкоємець може реалізувати належні йому правомочності щодо прийняття спадщини або відмови від неї.

Законом встановлено шестимісячний (за загальним правилом) термін для прийняття спадщини (або відмови від прийняття спадщини) (ст. 1270 ЦК України). Обчислення строку починається з часу відкриття спадщини. Особливістю даного строку є те, що його можна розглядати не лише як строк здійснення права на прийняття спадщини, але й як строк існування самого цього права. Оскільки можливість прийняти спадщину (або відмовитися від прийняття спадщини) у спадкоємця, покликаного до спадкування, існує протягом шести місяців з моменту відкриття спадщини, здійснити цю можливість можна також протягом указанного строку.

Враховуючи викладене, можемо зробити висновок про те, що коли спадкоємець прийме спадок за межами встановленого законом строку на прийняття спадщини, він вийде як за межі здійснення цього права, так і за межі права на прийняття спадщини, обумовлені його змістом. За загальним правилом, подібна дія спадкоємця не має правових наслідків.

Розглянемо межі, що визначаються залежно від способу здійснення права на прийняття спадщини. Прийняття спадщини відповідно до ЦК України може бути здійснене двома способами: а) шляхом подання заяви про прийняття спадщини до нотаріальної контори; б) шляхом

постійного проживання разом із спадкоємцем. Перший спосіб може бути названий юридичним, другий – фактичним способом прийняття спадщини. Спосіб прийняття спадщини (відмови від прийняття спадщини) шляхом подання заяви про прийняття спадщини (відмови від прийняття спадщини) до нотаріальної контори однозначно регламентований законодавством. Тому вчинення даних дій в інший спосіб вважатиметься виходом за межі даного права. Відповідно до ст. 1268 ЦК України прийняття спадщини шляхом постійного проживання із спадкодавцем, тобто фактичним способом, можливе за допомогою необмеженого кола варіантів пасивної або активної поведінки особи, за винятком активних дій, спрямованих на відмову від прийняття спадщини.

При вирішенні питання щодо суб'єктивних меж, тобто про те, хто може здійснити право на прийняття спадщини або на відмову від її прийняття, слід враховувати, що прийняття спадщини (відмова від прийняття спадщини) розглядається у правовій літературі як односторонній правочин. Тому на прийняття спадщини (відмову від прийняття спадщини) можуть поширюватися встановлені законом загальні правила про здійснення правочинів. Так, особа, яка має цивільну дієздатність у повному обсязі, має право самостійно здійснити своє право на прийняття спадщини (відмову від її прийняття). Від імені неповнолітніх, які не досягли 14-ти років (малолітніх), приймають спадщину їх батьки, усиновителі та опікуни (законне представництво). Неповнолітні у віці від 14-ти до 18-ти років здійснюють дії з прийняття спадщини з письмової згоди своїх законних представників. При здійсненні права на прийняття спадщини (відмови від її прийняття) діють також загальні правила здійснення правочинів недієздатними або обмежено дієздатними громадянами та іншими категоріями осіб. При цьому слід враховувати, що відмова від спадщини в разі, коли спадкоємцем є неповнолітній, недієздатний або обмежено дієздатний громадянин, допускається з попереднього дозволу органу опіки та піклування (ст. 1273 ЦК України).

Безумовно, покликаний до спадкування спадкоємець далеко не завжди вчиняє дії, що підпадають під ознаки правочинів, між тим формально такі дії можуть бути витлумачені як прийняття спадщини. Проте якщо спадкоємець, не вчиняючи жодних дій відповідно ч. 3 ст. 1268 ЦК України, має при цьому намір придбати спадкове майно, він здійснює правочин.

У цьому випадку він не просто продовжує постійно проживати в житловому приміщенні, де мешкав спадкодавець, а може вживати заходів щодо охорони спадкового майна. Учинення таких дій свідчить про наявність у нього певної мети – придбати право на спадщину. Такі дії спрямовані на виникнення цивільних прав (обов'язків), отже, вони є правочином. Інша справа, що з'ясувати дійсний намір спадкоємця при невчиненні чи вчиненні ним дій не так просто.

По-іншому вирішується питання про можливість фактичного прийняття спадщини законним представником спадкоємця. У такому випадку треба виходити з наступних особливостей законного представництва: 1) воно виникає незалежно від волевиявлення спадкоємця; 2) повноваження представника безпосередньо визначені законом. Тому у випадку законного представництва має значення вираження волі представника на вчинення правочину, а не особи, що представляється. Проаналізувавши положення ЦК України, ми можемо зробити висновок: якщо законний представник не вчинив активних дій щодо відмови від спадщини, припускається, що він прийняв спадщину від імені спадкоємця.

Подальший розгляд меж здійснення прав, набутих спадкоємцем унаслідок прийняття ним спадщини, залежатиме зрештою від складу спадкового майна. Для точної їх характеристики необхідно визначити конкретний зміст прав, які перейшли до спадкоємця. Разом із тим на другому етапі розвитку спадкових правовідносин можна виділити одну загальну особливість, яка визначає межі здійснення прав спадкоємця. На даному етапі спадкових правовідносин обсяг правомочностей, що становлять зміст прав, набутих спадкоємцем, залишається не виявленим (у цей період ще невідомо, скільки спадкоємців прийме спадок або відмовиться від нього). Таке становище викликає невизначеність і меж здійснення цих прав. Наприклад, у цей період невідомо, стане спадкоємцем, до якого перейшло право власності на житловий будинок, що належав спадкодавцеві, власником усього житлового будинку або окремої його частини. Від рішення даного питання залежить, зокрема, і конкретний спосіб здійснення його права: при продажу частки в

праві спільної власності на житловий будинок вимагається дотримання встановлених законом правил про переважне право купівлі, а при продажу всього будинку дане положення не застосовується.

Таким чином, питання про визначення меж здійснення права залежить від визначення меж права, що конкретизуються його змістом, у тому числі від обсягу складових змісту цього права. Як правильно підкреслюється в літературі, не можна правомірно здійснювати право, порушуючи межі його змісту, а якщо межі змісту права невідомі, то невідомі й критерії правомірності його здійснення. Отже, до закінчення строку на прийняття спадщини особливістю меж здійснення прав, що перейшли до спадкоємця внаслідок прийняття ним спадщини, є те, що вони в цей період остаточно не визначені.

З огляду на наведене встановлення меж спадкових прав (що становлять зміст спадкових правовідносин) та їх здійснення залежатиме від стадії спадкових правовідносин. На етапі відкриття спадщини межі здійснення прав чітко формалізовані в загальних положеннях цивільного законодавства та конкретизовані як обмеження щодо суб'єктного складу, способів та строків здійснення цивільних прав. Отже, межі здійснення суб'єктивних цивільних прав на прийняття (відмови від прийняття) спадщини – це законодавчо визначені межі (ст. 13 ЦК України) здійснення уповноваженою особою права на прийняття (відмови від прийняття) спадщини в межах встановленого строку (ст. 1270 ЦК України) шляхом постійного проживання разом із спадкоємцем або подання заяви до нотаріальної контори та встановлення обмежень щодо загальних вимог із здійснення правочинів (тією мірою, що не суперечить спадковим правовідносинам).

На другому етапі спадкових правовідносин (унаслідок прийняття спадщини) межі здійснення прав визначені в ЦК України (ст. 13 ЦК України), однак обмеження щодо змісту суб'єктивних прав та їх здійснення в цей період остаточно не визначені, адже визначення меж здійснення права залежить від визначення меж права, що конкретизуються його змістом, у тому числі від обсягу складових змісту цього права.

Список використаної літератури

1. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав [Электронный ресурс] / В. П. Грибанов. – Изд. 2-е, стереотип. – М. : Статут, 2001. – 411 с. – (Классика российской цивилистики). – Режим доступа: <http://civil.consultant.ru/elib/books/1>.
2. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Стефанчук Микола Олексійович. – К., 2006. – 12 с.

3. Агарков М. М. Проблема злоупотребления правом в советском гражданском праве / М. М. Агарков // Избранные труды по гражданскому праву : в 2 т. Т. 2. – М. : Центр ЮрИнфоР, 2002. – С. 360–384.

4. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права / И. А. Покровский. – [Изд. 4-е, испр.]. – М. : Статут, 2003. – 295 с.

5. Гражданское право : учебник. Ч. 1 / [отв. ред. В. П. Мозолин, А. И. Масляев]. – М. : Юрист, 2005. – 659 с.

6. Мічурін Є. О. Межі та обмеження цивільних прав [Електронний ресурс] / Є. О. Мічурін // Право і Безпека. – 2010. – № 3 (35). – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2010_3.

Надійшла до редколегії 17.09.2012

ЗАЙЦЕВ А. Л. ГРАНИЦЫ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ПРАВ СУБЪЕКТАМИ НАСЛЕДСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Проведено сравнение конструкции «границы осуществления прав субъектами наследственных отношений» с конструкциями «принятие наследства» и «отказ от принятия наследства».

ZAITSSEV O. LIMITS OF IMPLEMENTATION OF THE RIGHTS BY SUBJECTS OF HEREDITARY RELATIONS

The comparison of construction «limits of implementation of the rights by subjects of hereditary relations» with constructions «acceptance of inheritance» and «refusal of the acceptance of inheritance» is made.